

Hrvatsko arheološko društvo
Muzej Cetinske krajine
Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U CETINSKOJ KRAJINI

RADOVI KOLOKVIJA
RIMSKA VOJSKA U PROCESU ROMANIZIRANJA
PROVINCije DALMACIJE

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Vol. 27
Year

God.
2011.

S.
1-380
P.
Zagreb, 2011.

**ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U CETINSKOJ KRAJINI
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CETINA DISTRICT**

RADOVI KOLOKVIJA
RIMSKA VOJSKA U PROCESU ROMANIZIRANJA PROVINCije DALMACIJE
PAPERS PRESENTED AT THE SYMPOSIUM
ROMAN ARMY IN THE ROMANISATION PROCESS OF THE PROVINCE OF DALMATIA

**HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
MUZEJ CETINSKE KRAJINE
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY - ZAGREB - *Founded 1878*

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
IN THE CETINA DISTRICT**

CONFERENCE

Sinj, October, 10-13 2006

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO - ZAGREB - *U temeljeno 1878. god.*

**ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
U CETINSKOJ KRAJINI**

ZNANSTVENI SKUP

Sinj, 10.-13. listopada 2006.

Vol. 27	God. Year	2011.	S. P.	1-380	Zagreb, 2011.
---------	--------------	-------	----------	-------	---------------

ISSN 0351-8884

ISBN Hrvatsko arheološko društvo 978-953-6335-04-6

ISBN Muzej Cetinske krajine 978-953-56885-0-1

ISBN Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 978-935-175-404-0

UDK: 902.2(497.5-37 Cetinska krajina)(063)

I Z D A N J A   H R V A T S K O G   A R H E O L O Š K O G   D R U Š T V A
S V E Z A K   2 7

C R O A T I A N   A R C H A E O L O G I C A L   S O C I E T Y   E D I T I O N S
V O L U M E   2 7

Nakladničko vijeće:
Editorial Committee:

Sanja Ivčević, Tatjana Kolak, Daria Ložnjak - Dizdar,
Emil Podrug, Domagoj Tončinić

Odgovorni urednici:
Editors:

Anita Librenjak: Arh. istraživanja u Cetinskoj krajini, Domagoj Tončinić:
Kolokvij - Rimska vojska u procesu romaniziranja prov. Dalmacije

Uredništvo:
Editorial Board:

Jacqueline Balen, Hrvoje Potrebica

Prijevod:
Translation:

Danica Šantić

Lektorica:
Lector:

Katja Tresić-Pavičić

Oblikovanje:
Graphic design:

Srećko Škrinjarić

Nakladnici:
Publishers:

Hrvatsko arheološko društvo, Muzej Cetinske krajine
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tiskara:
Printed by:

Tiskara Zelina d. d., Sveti Ivan Zelina

Naklada:
Print run:

500 primjeraka

500 copies

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 782672.

Anita Librenjak		Ivana Ožanić Roguljić	
Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini od 1980. do 2006. godine <i>Survey of archaeological excavations in the Cetina District (Cetinska krajina) between 1980 and 2006</i>	9	Otok - Mirine <i>Otok - Mirine</i>	267
Stanko Piplović		Franko Orebić	
Antički nalazi u Sinjskom kotaru na prijelazu XIX. u XX. stoljeće <i>Roman finds at Sinj District (Sinjski kotar) at the turn of 19th to 20th century</i>	33	Dopisivanje o. Petra Bačića Krstitelja iz Sinja s Franom Radićem, urednikom "Starohrvatske prosvjete" <i>Correspondence between f. Petar Baptist Bačić from Sinj and Frano Radić, the Editor of "Starohrvatska Prosvjeta"</i>	277
Tomislav Šeparović		Radovi kolokvija	
Novac s Garduna u Muzeju Cetinske krajine <i>Coin from Gardun in the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	49	Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije <i>Papers presented at the Symposium Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia</i>	
Dino Demicheli		Miroslav Glavičić	
Neobjavljeni antički natpsi iz Muzeja Cetinske krajine i zbirke Franjevačkog samostana u Sinju <i>Unpublished ancient roman inscriptions belonging to the Museum of the Cetina District and to the Franciscan Monastery Collection in Sinj</i>	69	Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu <i>Archaeological excavations of the amphitheatre in Burnum</i>	289
Miroslava Topić		Luka Bekić	
Nalazi s Čitluka u fundusu Muzeja Cetinske krajine <i>Finds from Čitluk in the Collections of the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	99	Andetrij, rimsко vojno uporište. Topografske odrednice <i>Andetrium, Roman military stronghold</i>	315
Sanja Ivčević		Radoslav Dodig	
Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun) <i>Roman fibulae from military camp Tilurium (Gardun)</i>	161	Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...? <i>Roman complex at Gračine. Military camp or ... ?</i>	327
Zrinka Šimić-Kanaet		Adnan Busuladžić	
Rimske svjetiljke iz Tilurija <i>Roman lamps from Tilurium</i>	187	Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela <i>Some samples of Roman military equipment from Mogorjelo</i>	345
Dubravka Čerina		Domagoj Tončinić, Angela Tabak, Anita Librenjak	
Osam amfora iz arheološke zbirke Muzeja Cetinske krajine <i>Eight amphorae from archaeological Collection of the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	219	Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini <i>Roman military stamps in the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	361
Marinko Tomasović			
Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine <i>Archaeological topography on the left bank of the Cetina River lower course</i>	229		

Radovi kolokvija

Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije
Sinj, 13. listopada 2006.

Papers presented at the Symposium

Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia
Sinj, October, 13th 2006

Program kolokvija

Program of the Symposium

Marin Zaninović

Rimska vojska u Iliriku

The Roman Army in Illyricum

Domagoj Tončinić

Angela Babić

Anita Librenjak

Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini

Roman military stamps in the Cetina District (Cetinska krajina)

Mirjana Sanader

Rimski legijski logor Tilurij

Roman Legionary Fortress Tilurium

Miroslav Glavičić

Željko Miletić

Burnum, vojni logor i civilna naselja

Burnum, the Military Fortress and the Civil Settlements'

Teodora Tomasevic Buck

Vindosnissa – vojni logor legije XI Claudiae piae fidelis

Vindosnissa – the Fortress of legio XI Claudia pia fidelis

Adnan Busuladžić

Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela

Some samples of Roman military equipment from Mogorjelo

Janka Istenič

Rimska vojska i rana romanizacija područja današnje Slovenije

The Roman Army as a Factor of early Romanisation in Slovenia

Kristina Džin

Prikaz oružja na javnim građevinama *Coloniae Polae*

Representations of Weapons at Public Buildings at colonia Pola

U okviru znanstvenoga skupa Hrvatskoga arheološkog društva u Sinju je 2006. godine prvi put organiziran tematski i pozivni kolokvij. Tema kolokvija bila je Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije. Organizacija kolokvija povjerena je Domagoju Tončiniću s Odsjekom za arheologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Ivanu Radmanu Livaji iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu.

Na kolokviju se nastojalo prikazati stanje istraživanja i trenutačne spoznaje o rimskoj vojsci i njezinoj ulozi u procesu romaniziranja provincije Dalmacije. Zato su se ponovno razmotrila pitanja o povijesti rimskoga osvajanja Ilirika, o ulozi rimske vojske u gospodarstvu provincije Dalmacije, o materijalnoj i duhovnoj kulturi rimske vojske te o utjecaju naseljavanja veterana u unutrašnjosti provincije na njezinu urbanizaciju. U tome je kontekstu bilo važno predstaviti trenutačne spoznaje o najvažnijim vojnim nalazištima u provinciji Dalmaciji, prvenstveno o dvama legijskim logorima na kojima su se posljednjih nekoliko godina provodila intenzivna arheološka istraživanja (*Burnum* i *Tilurium*). Isto tako raspravljalo se o nalazištima na kojima ili nije bilo arheoloških istraživanja ili ona dosad nisu bila objavljena na zadovoljavajući način (*Andetrium*, *Bigestae* i *Mogorjelo*).

Osim profesora Marina Zaninovića kojemu je, između ostalog, rimska vojska već nekoliko desetljeća predmet znanstvenoga istraživanja, u

radu kolokvija sudjelovali su i drugi stručnjaci iz Hrvatske i inozemstva. Tako su o svojim iskustvima i spoznajama iz Hrvatske izvijestili hrvatski znanstvenici Angela Babić, Luka Bekić, Kristina Džin, Miroslav Glavičić, Anita Librenjak, Željko Miletić, Mirjana Sanader i Domagoj Tončinić, iz Bosne i Hercegovine Adnan Busuladžić i Radoslav Dodig te Janka Istenič iz Slovenije i Teodora Tomašević Buck iz Švicarske.

U radu kolokvija sudjelovali su i brojni zainteresirani kolege arheolozi. Postavljena pitanja i živa diskusija pridonijeli su uspješnosti kolokvija. Nарavno, najviše je zanimanja bilo za nova istraživanja legijskih logora u Burnumu i Tiluriju jer nakon dugo vremena odgovori na otvorena pitanja proizlaze iz arheoloških istraživanja, a ne temelje se samo na epigrafskim spomenicima i slučajnim nalazima.

Domagoj Tončinić

In 2006 in Sinj, during the Croatian Archaeological Society Conference, a symposium with themed sessions and invited lecturers was organised. The topic of the symposium was "Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia." The organisers of the symposium were Domagoj Tončinić from the Archaeology Department, Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb and Ivan Radman Livaja from the Archaeological museum in Zagreb.

The goal of this symposium was to show the situation in research and current understanding of the Roman army and its role in the Romanisation process of the province of Dalmatia. On that occasion many questions were reassessed: the Roman conquest of Illyricum, the role of the Roman army in the economy of the province of Dalmatia, the material and spiritual culture of the Roman army, but also the influence of veteran population in the inner part of the Province on its urbanisation. In this context it was important to show current understandings about the most important military sites in the province of Dalmatia – first and foremost the two legionary fortresses that have undergone intensive archaeological research during the last few years - Burnum and Tilurium. Other sites that have not been researched at all and those that have not been adequately published, such as Andetrium, Bigestae and Mogorjelo, were also discussed.

Except Prof. Dr. Sc. Marin Zaninović, to whom, among other things, the Roman army has been the scientific objective for several decades, other experts from Croatia and abroad also participated in this symposium. Angela Babić, Luka Bekić, Kristina Džin, Miroslav Glavičić, Anita Librenjak, Željko Miletić, Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić from Croatia, Adnan Busuladžić and Radoslav Dodig from Bosnia and Herzegovina, Janka Istenič from Slovenia and Teodora Tomašević Buck from Switzerland gave reports of their experiences and understandings.

Except for the experts mentioned above, many other archaeologists interested in this topic also participated in the symposium. The questions raised and the lively debate added to the symposium's success. Of course, the participants showed the biggest interest in the new research of legionary fortresses in Burnum and Tilurium because, for the first time, we can base our answers on archaeological research and not only on epigraphic monuments and random finds.

Domagoj Tončinić

RADOSLAV DODIG

RIMSKI KOMPLEKS NA GRAČINAMA. VOJNI TABOR ILI...?

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno: 2. 3. 2007

UDK 902.2(497.6 Gračani)"1977/1980"
904:355.716](497.6 Gračani)"652"
904:725.73](497.6 Gračani)"652"

Radoslav Dodig

Kralja Zvonimira 13

HR - 20350 Metković

rdodig@gmail.com

U Ljubuškom se u epigrafskim nalazima spominje sedam legija i pet kohorti, što svjedoči o tome da je uloga rimske vojske u procesu romanizacije zaleda Narone bila iznimno velika. Većina istraživača pisala je o jednom vojnem taboru na području Ljubuškoga. U razdoblju 1977.–1980. na lokalitetu Gračine (Humac), četiri kilometra jugozapadno od Ljubuškoga, dr. I. Bojanovski vodio je arheološka iskopavanja. Nažalost, rezultati iskopavanja na 2500 četvornih metara, kao ni uloga rimskoga kompleksa na Gračinama, nisu objavljeni u cijelosti. U preliminarnim izvješćima tvrdilo se da su Gračine dio vojnog tabora za jednu kohortu vojnika i turmu konjanika. Središnji dio istraženoga kompleksa Bojanovski je definirao kao principia, a drugi dio kao paviljon za momčad. Iz raščlambe plana istraženih prostorija te pokretnih nalaza – crjepova, svjetiljaka, posuđa i novčića, ali i usporedbe s drugim augzilijskim rimskim taborima, očito je da objekt na Gračinama nije vojni tabor. Riječ je o kupalištu (balneum) i jednom stambenom pratećem kompleksu (casa), kao čestim aneksima vojnog tabora. Njega i dalje treba tražiti na širem arealu Gračina, što potvrđuju brojni površinski nalazi. Glede uloge tabora na Gračinama, čini se da on nije bio dio tzv. delmatskoga limesa, već obrambena točka rimske komunikacije Salona - Narona i posjeda u dolini Trebižata.

Ključne riječi: Gračine, Ljubuški, pečati na crijeplu i keramici, romanizacija, rimska vojska, augzilijski tabor, balneum, casa, limes.

In loco Gradčine

Područje Ljubuškoga (289 četvornih kilometara), uz rijeku Trebižat i nekoliko plodnih polja, bilo je dobro napućeno još od pretpovijesnih vremena. Zbog blizine rimske kolonije Narone gospodarski i demografski rast nastavljen je i u rimsko doba. Romanizacija Ljubuškoga otpočela je još u 2. st. pr. Kr., a intenzivirala se od Cezarova i Augustova doba (Bojanovski 1988: 65–74). Glavni nositelji romanizacije u provinciji Dalmaciji nedvojbeno su bili vojnici, posebice veterani, sa svojim imanjima (*praedia, fundi i villae rusticae*). U Ljubuškom su u epigrafskim nalazima (nadgrobni i počasni natpisi i žigovi na crijeplu) zabilježeni tragovi boravka aktivnih vojnika i veterana sedam legija – *Legio VII*: 11 natpisa, *Legio VIII Augusta*: 7 pečata na crijeplu, *Legio IV. Flavia felix*: 3 pečata na crijeplu, *Legio I. Adiutrix*: 2 natpisa, *Legio XI. Claudia*: 2 nat-

pisa, *Legio II. Adiutrix*: 1 natpis, *Legio XV. Apollinaris*: 1 natpis i pet kohorti – *Cohors I. Belgarum*: 9 natpisa i 9 pečata na crijeplu, *Cohors III. Alpinorum*: 7 natpisa, *Cohors I. Bracaraugustanorum*: 5 natpisa, *Cohors VIII. voluntariorum civium Romanorum*: 2 natpisa i 1 pečat i *Cohors I. Lucensium*: 2 natpisa (Dodig 2007: 15–45). Stoga su mnogi istraživači još od davnine s razlogom pretpostavili da se na području Ljubuškoga nalazio rimski vojni tabor, najvjerojatnije augzilijski. Četiri kilometra jugozapadno od Ljubuškoga, na području naselja Humac, na lijevoj obali Trebižata nalazi se lokalitet Gračine, površine oko četiri hektara zemljista. Na pojedinim česticama, koje su do četrdesetih godina prošloga stoljeća obrađivali mještani sela Hardomilja, nalazilo se dosta ulomaka crijepla i keramike te klesana i neobrađena kamena.

O tome je u jednom hercegovačkom shematizmu zabilježeno: "In loco Gradčine plurimi existunt lapides perita manu elaborati, tum eggères, aedificiorum divisiones, lateres, imbrices atque tegulae magna in copia" (Bakula 1867: 174; 1970: 159).¹ Nakon toga o ostacima rimskih građevina na Gračinama povremeno su pisali i drugi autori (Alačević 1878: 52–53; Hoernes 1880: 40; Patsch 1897: 468–469; 1907: 64; 1910: 177–182; 1914: 162–168; 1996: 66–67). Najiscrpljije izvješće o ostacima rimskoga objekta na Humcu dao je U. Kahrstedt (1940: 183–188). On je godine 1937. posjetio Gračine i opisao stanje na terenu, nazavši objekt logorom (*Lager i Erdkastell*). Čak je izmjerio ostatke zidova u dužini 108 x 70 m. Zanimljivo je da je Kahrstedt naišao na jarke s iskopima i napisao da je iskopavanje 30 godina prije njega obavio C. Patsch (1940: 185). Nažalost, o Patschevim iskopavanjima na Gračinama nema nikakvih pisanih tragova,² ali zanimljivo je kako se Kahrstedtovim podacima nije nitiško koristio prigodom kasnijih istraživanja Gračina. D. Sergejevski, pišući o Gračinama, izričito kaže da se radi o najstarijem i najvećem vojnog logoru u BiH, koji je sagrađen mnogo prije cara Augusta. "Posjetilac koji bi došao na Humac kod Ljubuškoga da potraži ruševine toga logora bio bi razočaran: vidio bi prava brda sitnoga kamenja. Seljaci okolnih sela trijebili su kamenje stvarajući sebi u ruševinama male parcele. Bez vodiča posjetilac će zalutati u ovom kamenom labirintu. Ali su sačuvana na zemlji dva odlomka od debelih stupova, koji su valjda ostatak 'praetoriuma', to jest zgrade štaba. Doskora je temelj bedema na istočnom čošku bio vidljiv, ali tokom posljednjeg rata kolona tenkova prešla je preko njega i kamenje bedema samljela u pjesak" (Sergejevski 1955, *ibidem*, 1955: 67).

Do sedamdesetih godina 20. st. u povijesnoj i arheološkoj literaturi pretpostavka o vojnog taboru na Humcu postala je opće mjesto. Zasluga za to pripada C. Patschu, počevši od njegove natuknice BIGESTE u RE (1897: 468–469). On je u vojni tabor na Humcu smjestio sljedeće rimske postrojbe: *Vexillatio IIII. Legio Flavia felix*, združeni odjel *Legio I adiutrix* i *II adiutrix*, jedan odjel *Legio VIII Augusta* u drugoj polovici 2. st. i kohorte *III Alpinorum*, *I Bracaraugustanorum*, *I Lucensium*, *I Belgarum* i *VIII voluntariorum* (Patsch

1908: 112–116; 1997: 42–48). Tabor na Humcu G. Alföldy definira kao *Auxiliarkastell* (1965: 134–135; 180–181), J. J. Wilkes piše o *Auxiliary station* (1969: 139–143), za E. Pašalića neprijeporno je u pitanju vojnički logor na Humcu (1960: 57), kao i za M. Zaninovića (1980: 178), V. Paškvalina (1986: 157) i M. Sanader (2002: 123–128). Osim toga, bilo je uglavnom prihvaćeno Mommsenovo mišljenje da se vojni tabor zvao *Bigeste* (CIL III: p. 1029 i 1501). Istražujući intenzivno rimske ceste u provinciji Dalmaciji, I. Bojanovski u nekoliko je navrata pisao da putnu postaju (*mansio Bigeste*), koju su mnogi smještali na Humac, treba tražiti četiri kilometra sjeverozapadno u selu Radišićima (1969: 142–143; 1973: 308–310; 1977: 107–110). On ne dovodi u pitanje vojni tabor na Humcu, ali upozorava da nam njegovo ime nije sačuvano, da se mogao zvati kao i putna postaja, *Bigeste*, ali i drugčije (Bojanovski 1973: 310).

Istražena šestina kompleksa

Prigodom modernizacije ceste Ljubuški – Vrgorac 1976. na predjelu Gračine, kada su strojevi uklo-nili nekoliko gomila i zemljanih nasipa, ukazali su se ostaci temelja zidova. Kustos arheološke zbirke u Franjevačkom samostanu Humac kod Ljubuškoga fra Bonicije Rupčić u kolovozu iste godine poduzeo je manje sondažno iskopavanje. Tada je otkrivena prostorija (8,9 x 7,45 m) s mozaikom i podzemnim grijanjem (Bojanovski 1977: 110, n.102). Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, uz finansijsku potporu Republičke zajednice za naučni rad, Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar i Skupštine općine Ljubuški, organizirao je arheološko istraživanje na lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškoga u razdoblju 1977.–1980. (sl. 1). Voditelj projekta u ime Zavoda bio je dr. Ivo Bojanovski, znanstveni savjetnik, a u ime Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar njegova pomoćnica Vukosava Atanacković-Salčić, viša stručna suradnica. Nažalost, cijeloviti rezultati istraživačkog projekta na Gračinama, osim nekoliko prethodnih priopćenja (Atanacković-Salčić 1977: 80–85; 1978: 73–77; Bojanovski 1981: 63–66) i preliminarnih

izvješća (Bojanovski 1978; 1979; 1980), nisu nikad objelodanjeni. Prve godine istraženo je 500 četvornih metara, druge oko 700, a 1979. godine 1300 četvornih metara. U trima godinama ukupno je istraženo oko 2500 m², što prema I. Bojanovskom predstavlja oko šestinu rimskoga kompleksa, koji je zauzimao prostor oko 1,5 ha (Bojanovski 1981: 63). Iskopani kompleks sastojao se od četiriju građevina, od kojih su dvije istražene u cjelini, a dvije tek djelomice. Ostali objekti na Gračinama nalaze se na jugozapadu od otkopanih zgrada, prema riječi Trebižat i na sjeverozapadu, prema Osnovnoj školi M. Marulića. Najbolje je očuvana središnja zgrada, 550 četvornih metara. Imala je podno grijanje, s podnicom od crno-bijela mozaika. Interijer je izведен u fresko tehnići, s tragovima crvene, zelene i bijele boje.

Zagonetna *Q. C. P. Pansiana*

Na Gračinama je iskopano 7120 predmeta (TIP 1977; TIP 1978; TIP 1979 i TIP 1980).³ Među nalazima najbrojnije su kockice mozaika (3202 komada), keramički ulomci (2058), stakleni ulomci (585), brončani artefakti (366), čavli (334), željezni predmeti (187), novci (75 primjeraka, od 13. g. pr. Kr. do 176. posl. Kr.), svjetiljke (27, od kojih sedam s radioničkim pečatom), fibule (26), crijepli s pečatom: 15 primjeraka⁴, od kojih šest Coh. I. Belg (sl. 12), tri *Leg. VIII. Aug* (sl. 13), četiri *Pansiana* (sl. 11) i jedan nepoznate kohorte (R. Dodig 2007a: 147), te drugi sitan materijal (sl. 9).

Među najrasprostranjenije proizvode civilnih radionica, ne samo u Ljubuškom već u čitavoj Dalmaciji, spadaju oni tvornice *Pansiana*, čije podrijetlo ostaje otvoreno (Matijašić 1983: 961–995; Biordi 1993: 140–141). Najstariji primjerici nose pečat *Q. C. P. Pansiana*, koje I. Bojanovski datira u 43.–42. g. pr. Kr. (Bojanovski 1985: 78, T. 1: 2), što mu je i ključan argument za pretpostavku kako je tabor na Gračinama podignut sredinom 1. st. pr. Kr. (Bojanovski 1980: 24; 1988: 377). Drugi istraživači tu seriju pečata oprezno datiraju od 40. do 27. g. pr. Kr. (Matijašić 1983: 989; Buora 1985: 213). Nakon njega slijede brojni pečati *Pansiana*, koji se pripisuju vremenu cara Augusta 27. g. pr. Kr.–14. g. posl. Kr. (Buora 1985: 213; Dodig 2007b: 44).

Ceramica Modo Arretino

Što se tiče keramičkih nalaza s Gračina za kronologiju su zanimljive svjetiljke i *terra sigillata* s radioničkim pečatima (sl. 14). U depou arheološke zbirke FSH-a poznato je 12 ulomaka *terra sigillata* s pečatima i 7 svjetiljaka s pečatima radionice (Dodig 2007: 42–44). Na području Ljubuškoga pojavljuju se oblici s okruglim diskom i s volutama na nosu i oblici s diskom koji je spojen kanalom na nos svjetiljke. Svjetiljke na disku najčešće imaju biljne motive (cvjetne latice, grožđe), životinje (orao sa zmijom, dvopreg, TIP 1980: br. 14), ili mitološke sadržaje (Meduza, Pegaz, TIP 1977: br. 166). Svjetiljke (*Firmalampen*) u potpisu imaju majstore starije generacije ATIMETUS, FESTUS, STROBILUS i FORTIS (Loeschcke 1919: IXa, b, c i X, Iványi 1935: XV–XVI), koji su djelovali u drugoj polovici 1. st. i prvih desetljeća 2. st. (Vikić-Belančić 1975: 54). Keramičke posude (sl. 10), gotovo sve uvezene iz italskih radionica, rađene su od fino pročišćene zemlje na lončarskom kolu, dobro pečene, često obojene i ornamentirane. Čuvena radionica majstora L(uci) SARIUS L(uci) l(ibertus) SURUS, iz sjeverne Italije, proizvodila je posuđe s vegetacijskim, figurativnim i geometrijskim motivima, a pronađeno je uz legionarski tabor na Gardunu. Može se datirati u ranocarsko razdoblje (Brusić 1990: 84). Starim majstorima pripada i žig SATURNINUS, koji se javlja na *terra sigillata* iz radionice *M. Perennius Saturninus*, iz okolice Arezza u Etruriji, koja se može datirati u Augustovo i Tiberijevo doba (Oxé et al 2000: 380, No. 1799). Keramičar ACUTUS također pripada produkciji iz doline Pada 10.–30. godine (Oxé et al 2000: 83, No. 36). SECUNDUS, čiji su proizvodi potvrđeni u sjevernoj Italiji (Della Porta 1998: 112), ima više vrsta pečata, koji se mogu okvirno datirati u razdoblje 10.–30. godine (Oxé et al 2000: 387–388, No. 1838–1844). Keramika je stizala morskim putem iz sjeverne Italije, čije središte je bila Akvileja, a jedan od važnih odredišta bila je i Narona, odakle se roba distribuirala u zalede (Topić 2003: 186–187).

Numizmatički nalazi na Gračinama uglavnom sežu u razdoblje Julijevaca-Klaudijevaca. Vrlo su rijetki primjerici novca iz razdoblja pr. Kr.: jedan Augustov as iz kovnice *Neumasus*, Galija, datiran 31. g. pr. Kr. (Bo-

janovski 1980: Prilog 2, Numizmatički nalazi), te po jedan denar, Roma, 13. g. pr. Kr. i as, Roma, 9. pr. Kr. (Bojanovski 1979: 13–17).

Kula za dizanje vode

Voditelj istraživanja na Gračinama I. Bojanovski bio je čvrsto uvjeren da se radi o rimskom vojnem taboru. U središnjem dijelu (sl. 2) nalazilo se zapovjedništvo tabora - *principia*. U istoj zgradi bile su i upravne kancelarije (*quaestorium*), gdje također treba tražiti mjesto službenoga vjerskog kulta. Dio zgrade prema jugozapadu (sl. 3) bila je prizemna građevina, bez komfora i čvrstih podova. Bojanovski zaključuje da se radilo o paviljonu za momčad, i to za jednu centuriju od 60 momaka. Pretpostavlja da je bilo šest paviljona, uz jednu turmu od 30 konjanika. Paviljoni su mogli biti smješteni: dva ili tri sjeverno (prema cesti) i istočno (prema gradu) od središnjega objekta, a tri ili četiri jugozapadno (prema rijeci i školi) od središnjega objekta. "Koliko se, po dosad istraženom dijelu može zaključiti, već se sada može reći da logor na Gračinama odgovara uobičajenom pravokutnom tipu stalnih logora (*castra stativa*) iz ranocarskog doba, možda s nešto malo modificiranim shemom klasičnog logora. Uz položaj i arhitekturu objekata, za logor govori i inventar iskopanih predmeta, koji je tipičan za rimske logore" (Bojanovski 1981: 64). Kako su središnje prostorije imale podzemno grijanje, Bojanovski piše da se "rimski vojni logor, veličine jedne *cohors equitata*, opskrbljivao vodom iz Trebižata pomoću kule za dizanje vode *turris ad aquam tollendam*" (1985, 93). Mišljenja je kako se radi o stalnom taboru, u kojem su u pravilnom rasporedu bile postavljene zgrade odvojene mrežom unutarnjih komunikacija – *cardines* i *decumani* (sl. 4), objekti za boravak vojnika (barake) i hram (Bojanovski 1988b: 98).

Pripremajući stalni postav za Arheološku zbirku Franjevačkoga samostana na Humcu 1984. godine, Đ. Basler napravio je prema svojemu viđenju plan Gračina, koji se razlikuje od onoga I. Bojanovskoga (sl. 5).⁵ Središnja zgrada predstavlja balneum, koji se sastoji od prefurnija, apoditerija, sudotorija, frigidarija, tepidarija i kaldarija. Jugozapadni dio građevine za njega je

casa s atrijem. Ipak, premda je Basler konkretniji u opisu kompleksa na Gračinama, i za njega je u pitanju vojni logor (Basler 1985: 22).

U Bosni i Hercegovini znalo se da je jedan augzilijarni vojni tabor bio na području Doboja u sjevernoj Bosni, ali rezultati njegova iskopavanja 1968.–1969. bili su objelodanjeni istom 1984. (Čremošnik 1984: 23–75). Ni u Hrvatskoj do osamdesetih godina prošloga stoljeća nije bio u stručnoj literaturi poznat primjer istraženoga rimskog vojnog tabora. Iskopavanja u Tiluriju, doduše legionarskom taboru, počela su devedesetih godina, a rezultati istraživanja 1997.–2001. objavljeni su 2003. (Sanader 2003). Bojanovski u zadnjem preliminarnom izvješću (1980: 22–23) kaže da nema analogije u Jugoslaviji za slične logore, ali da se analogije mogu pronaći u kasnijim logorima kohorti i ala na dunavskom limesu: *Quadrata, Ad Statuas, Azaum, Ulcis Castra, Campona, Albertfalva* i dr. Međutim, u svojim radovima podrobnjom raščlambom nije se bavio (Bojanovski 1988: 366–367).

Nakon objave istraživanja rimskoga tabora u Makljenovcu kod Doboja (Čremošnik 1984: 23–75), *Castrum Novae* – Čezava, Golubac u Srbiji (Vasić 1984: 91–121), a posebice nakon opsežnih istraživanja arhitekture rimskih vojnih tabora 1.–3. st. (Davison 1989), mogu se, ipak, dati prosudbe o arhitekturi rimskoga kompleksa na Gračinama. Tabor u Makljenovcu kod Doboja imao je dimenzije 160 x 134 m (više o dva ara, po čemu spada u veće augzilijarne tabore). U središtu tabora nalazila se zgrada *principia* (41 x 33 m). U sklopu zapovjedništva bilo je manje svetište, kao i dvije oružarnice pokraj njega (Čremošnik 1984: 27–28). Paviljon za momčad bio je od kožnih šatora ili drvenih baraka. Oko dvjesta metara od tabora protezalo se civilno naselje (*canabae*). U tom naselju Čremošnik je evidentirala kupalište (banju), koje je imalo hipokaust s prefurnijem. Tlocrt kupališta podsjeća na plan prostorija s hipokaustum na Gračinama. Slične banje evidentirane su uz tabore na Limesu (Vasić 1984: 98, sl. 6).

Castrum Novae (Čezava) klasičan je primjerak rimskog augzilijarnog tabora (140 x 120 m). U njegovu središtu također je otkrivena zgrada zapovjedništva (*principia*), kao i *porta decumana, porta praetoria* i dio vojničkih nastamba (Vasić 1984: 98).

Principia ili balneum?

Iz spomenutog opsežnog komparativnog materijala Davida P. Davisona o arhitekturi legionarskih i augziliarnih tabora u rimskim provincijama može se bez problema uočiti da se istraženi rimske objekti na Gračinama ne uklapa u shemu rimskoga augziliarnog tabora 1.–2. st. Kohortalni tabori, koji se u osnovi nisu razlikovali od legionarskih, bili su ujviek vrlo slična uzorka: kvadratna oblika, s glavnim ulicama - *Via praetoria* (od *Porta praetoria* do *Principia*), *Via principalis* (od *Porta principalis dextra* do *Porta principalis sinistra*), *Via decumana* (od *Porta decumana* do *Principia*) i *Via quintana* (paralelno s *Via principalis*, između zgrade zapovjedništva i paviljona za momčad). Tipičan primjer takvoga tabora predstavlja *Chilurnum* – Chesters, Northumberland, V. Britanija (sl. 6). Na Gračinama nema traga taborske ulične mreže. Središnja zgrada, koju Bojanovski definira kao *principia*, opet je tipičan primjer rimske kupelji (*balneum*), kao što je to pokazao Basler. Slično primjeru tabora kod Doboja, uobičajeno je naći kupalište u aneksu tabora (Webster 1998: 186). Klasičan primjer rimskih taborskih *principia* istraženi su u Rumunjskoj (sl. 7). Vidljivo je da su *principia* markantnih rimskih vojnih tabora u neku ruku bili uzor forumima kolonijalnih gradova (Sanader 2002: 106–119). Što se tiče druge zgrade na Gračinama, jugozapadno prema rijeci Trebižat, koju Bojanovski opisuje kao paviljon za momčad, ona se najmanje uklapa u shemu taborskih paviljona. Prema Davisonovim istraživanjima, paviljon za momčad najčešće je duljine 30-35 m, i širine 8-10 m (sl. 8). U njemu su smješteni *contubernia*, odjeli s osam, ponegdje i deset vojnika, koji su imali dva reda: prvi red *arma* i stražnji red *papilio*. U prednjem redu, gdje su bile manje prostorije, bilo je vojničko oružje i oprema, a u stražnjem su bile spavaonice. Najčešće je bilo osam ili devet *contubernia* u jednom redu (Davison 1989: I, 98–100). Prostorije za momčad bile su malene, tjesne i skromne. Davison je izračunao da je prosječno po vojniku dolazilo 1,88 do 3,75 četvorna metra (*ibidem*, 101). Prostorije na Gračinama, oblikom, rasporedom, pa i veličinom (3,5 x 3,5 m), teško se mogu uklopiti u uobičajene vojničke kontubernije rimskih tabora.

Što, dakle, predstavljaju rimske zgrade na lokalitetu Gračine? Opravdano je u njima tražiti aneks vojnoga tabora (*balneum i casa*). Sam vojni tabor, u kojem je mogla boraviti jedna *cohors equitata* (oko 608 vojnika), nalazio se u blizini, sudeći po velikoj količini crijepe i obrađena kamena na širem području Gračina. S druge strane Trebižata moglo su biti *prata legionis*, a nizvodno prema Hardomilju i taborska nekropola (Dodig 1985: 115–117).

Što se tiče sudbine Gračina nakon istraživanja i konzerviranja, lokalitet je do 1992. bio pošteđen od gradnje stambenih i gospodarskih objekata. Nakon toga, premda je *de iure* bio zaštićen općinskom odlukom o zabrani gradnje, nije odolio naletu novovjekih barbari. Sa zapadne i jugozapadne strane divlja privatna gradnja doprla je do samog zdanja, tako da je s te strane nepovratno izgubljen za daljnja istraživanja. Tračak nade u zaštitu i možebitno istraživanje preostalog dijela Gračina s istočne i jugoistočne strane ulila je odluka Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika BiH, koje je 7. studenoga 2003. proglašilo Arheološko područje Gračine na Humcu nacionalnim spomenikom kulture.

Limes u funkciji ili fikciji?

Ad finem, zanimljivo je pitanje tzv. Delmatskoga limesa. Naime, C. Patsch u više navrata pisao je kako su Rimljani kroz delmatski teritorij uspostavili "dalmatinsko–hercegovački limes" na potezu *Burnum – Andetrium – Tilurium – Humac – Mogorjelo*, i to 33. pr. Kr. (1914: 158; 1922: 57–60). O tome je kasnije najviše pisao J. Šašel, koji je u zaledu Zadra, Salone i Narone tražio limes na crti *Burnum – Tilurium (Legionslager)* i obrambenih punktova u Promoni, Kadrijinoj Glavici, Magnumu i Andetriju (*Auxiliarlager*), s još dvama neimenovanim pomoćnim taborima jugoistočno od Tilurija, od kojih je jedan svakako tabor na Humcu (Šašel 1992: 398). Njegovu ideju elaborirala je podrobnije M. Šašel Kos (2005: 468–480), napominjući da je obrambena crta *Burnum – Siscia* bila utvrđena nakon Augustovih ratova protiv Ilira, ili pak za Tiberijevih ratova protiv Ilira. Ona je na priloženu zemljovidu ucrtala na limesu Humac kod Ljubuško-

ga, produživši obrambeni sustav prema Naroni i dalje jugoistočno preko Neretve (*ibidem*, Fig. 108). Slično mišljenje iznijela je i M. Sanader, koja je smatra "da je ta obrambena linija logora i kastela ipak bila sagrađena početkom 1. stoljeća, dakle pri dolasku stalnih vojnih trupa" (2002: 127–128). S idejom limesa preko dinarskoga gorja nije se složio J. J. Wilkes, koji u replici J. Šašelu piše da Oktavijanu 35.–33. g. pr. Kr. Delmati nisu bili u prvom planu i da zamišljeni limes nije mogao biti funkcionalan u planinskom krajoliku (1977: 245–246). Delmatski limes podržao je i M. Zaninović (1980: 178; 1996: 226), neizravno i I. Bojanovski (1988: 125), ali ne i V. Paškvalin, koji misli "da se ne bi moglo govoriti o nekom limesu u provinciji Dalmaciji, nego o sistemu obrane koji je, kako je već istaknuto, osiguravao vlast i komunikacione veze" (1986: 157). Ako se promatra sustav legionarskih i augzilijarnih tabora i pratećih rimskih tvrđava, onda bi se u taj lanac svakako ukloplilo Mogorjelo, koje je branilo Naronu od upada dolinom Neretve, kao što tvrde Patsch i Bojanovski. Ipak, gledajući zemljopis, komunikacije i rimski način napada i obrane, nije lako dokazati pretpostavku o limesu kao obrambenom sustavu. On bi na brdovitu dinarskom masivu imao puno rupa i ne bi lako mogao sprječiti prodor Delmata i drugih plemena iz unutrašnjosti prema Jadranskome moru, što se pokazalo 6. godine. Primjerice, Narona nije bila zaštićena od napadača sa zapadne strane, preko prolaza Velikoga i Maloga Prologa prema Novim Selima, gdje je u srednjem vijeku bila tvrđava Vratar i kamo je vodila kasnije Marmontova cesta. Teško je braniti tvrdnju da je tabor na Gračinama izgrađen 45.–44. ili 35.–33. pr. Kr., ako je u blizini Narone podignut legionarski tabor za tri legije u doba prokonzula Publija Vatinija, koji Ciceronu piše "ex castris Narona" (Zaninović 1996: 224–225). Rimljani su branili naselja, glavne komunikacije i posjede krajem 1. st. pr. Kr. i teško su mogli poduzeti tako opsežan i skup strategijski plan, kao što je limes, na negostoljubivu terenu.

¹ "Na mjestu Gradčine ima vrlo mnogo kamenja, obradenih vještrom rukom, također ima nasipa, pregradnih zidova zgrada, crijeva i opeke u velikom obilju."

² Dobra je vijest da je pronađena ostavština C. Patscha, koja se danas nalazi u Središnjem državnom arhivu Bavarske u Münchenu (*Bayerisches Hauptstaatsarchiv*). U njoj se, između ostalog, nalaze

i terenski dnevnići s iskopavanja Mogorjela 1899.–1903., ali i bilješke o Ljubuškom. Naime, u jednoj kutiji, u bloku s natpisom NARONA–BIGESTE, nalaze se creži nekih iskopa. Moguće je da se radi upravo o sondama s lokaliteta Gračine (Zadro 2003: 255).

³ Pokretni inventar s Gračina, u 15 kartonskih kutija, bio je privremeno pohranjen u depou Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru. Skupština općine Ljubuški, kao vlasnik inventara, preuzeo je 1988. cijelovit materijal i pohranila ga u ostavu Osnovne škole M. Marulića na Humcu. Odatle je 2002. dospio u depo Arheološke zbirke Franjevačkog samostana Humac (popularno zvane Muzej Humac). Dio materijala (keramike, stakla, metalnih i koštanih predmeta, nakita, novaca, kockica mozaika i žigova na crijeпу) izložen je u stalnom postavu Arheološke zbirke na Humcu 2002.

⁴ Voditelj istraživanja na projektu Gračine I. Bojanovski spominje da je u pripremi znanstvena obrada 16 pečata na tegulama (Bojanovski 1988, 42, n. 30). Ipak, nepoznati pečat TREI koji spominje je pečat I BEL[G], ali ima još jedan nepoznate cohorte (COH --), možda COH III *Alpinorum*?

⁵ Navedeni plan Đ. Basler nije nikad objavio u svojim radovima. Bio je svojedobno izložen u jednoj muzejskoj vitrini, uz nalaze s Gračina.

KRATICE

- AL BiH - Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo
- AP - Arheološki pregled, Beograd
- ANUBiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- BAR - British Archaeological Reports, International Series
- BASD - Bullettino di archeologia e storia dalmata, Spalato
- CIL - Corpus inscriptionum Latinarum
- GZM - Glasnik Zemaljskoga muzeja, Sarajevo.
- HAD - Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
- MAVORS - Institute for Ancient Military History
- RE - Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Metzler Verlag, Stuttgart
- SO-e - Skupština općine
- TIP 1977 - Terenski inventar predmeta, Lokalitet Gračine 1977. godina, Humac-Ljubuški, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar, 1977.
- TIP 1978 - Terenski inventar predmeta sa arheološkog iskopavanja na lokalitetu Gračina na Humcu kod Ljubuškoga 1978. godine, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar, 1978.
- TIP 1979 - Terenski inventar predmeta sa arheološkog iskopavanja na lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškoga 1979. god., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar, 1979.
- TIP 1980 - Terenski inventar predmeta sa dopunskog arheološkog iskopavanja na lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškoga – 1980. god., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar, 1980.
- VAHD - Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku, Split
- WMBH - Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo

Radoslav Dodig

ROMAN COMPLEX AT GRAČINE. MILITARY CAMP OR ... ?

(Summary)

In Ljubuški in epigraphic monuments seven legions and five cohorts are mentioned, which indicates the major role of Roman military in the process of Romanisation of Narona hinterland. Most researchers wrote about one military camp in the area of Ljubuški. Between 1977 and 1980, Dr. Ivo Bojanovski conducted archaeological excavations at the Gračine (Humac) site, four km to the south-west of Ljubuški. Unfortunately, both the results of excavations in the area of 2,500 square metres, and the role of the Roman complex at Gračine, have never been published as a whole. In the preliminary reports Gračine complex was claimed to have been a part of a military camp for one cohort (infantry) and a turma (cavalry). Bojanovski defined the central section of the excavated complex as principia, and the other one as a millitary barrack. After the analysis of the plan of the excavated chambers and of small finds, such as tiles, lamps, vessels and coins, and the comparison with other auxiliary Roman camps, it is obvious that the object at Gračine was not a military camp. It is argued here that it was balneum, a bath, and casa, an auxiliary residential complex, usual annexes to military camps. Numerous surface finds confirm that the excavations should be continued and the camp found in the broad area of Gračine. As for the role of the camp at Gračine, it does not seem to have been a part of the so called Delmatae Limes, but the defense point of the Roman communication Salona - Narona and the real estate in the Trebižat River valley.

LITERATURA

Alačević 1878

J. Alačević: "Delminium", BASD 1, Nr. 2, 1878, 21–32.

Alföldy 1965

G. Alföldy: "Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien", Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Alföldy 1987

G. Alföldy: "Römische Heerestheorie", Beiträge 1962–1985, *Mavors, Roman Army researches*, vol. III, Gieben, Amsterdam, 1987.

Atanacković-Salčić 1977

V. Atanacković-Salčić: "Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem", AP 19, Beograd, 1977, 80–85.

Atanacković-Salčić 1978

V. Atanacković-Salčić: "Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem", AP 20, Beograd, 1978, 73–77.

Bakula 1867

P. Bakula: "Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Herzegovina", Typis Antonii Zannoni, Spalati, 1867.

Bakula 1970

P. Bakula: "Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskoga vikarijata u Hercegovini", prijevod fra V. Kosir, Hercegovački franjevci, Mostar, 1970.

Basler 1985

D. Basler: "Nova postavka Muzeja Franjevačkog sa mostana Humac" u D. Vučojević (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu*, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški, 1985, 17–30.

Betz 1938

A. Betz: "Untersuchungen zur Militärgeschichte der römische Provinz Dalmatien", Rudolf M. Rohrer, Baden bei Wien, 1938.

Biordi 1993

M. Biordi: "I bolli laterizi Romani dell'agro Ariminense, Con la terra e con il fuoco. Fornaci Romane del Riminese", Guaraldi, Rimini, 1993.

Blagg 2000

T. F. C. Blagg: "The architecture of the legionary principia", in R. J. Brewer (ed.): *Roman Fortresses and their*

legions

, The society of Antiquaries of London and National Museums & Galleries of Wales, London, 2000, 139–147.

Bojanovski 1969

I. Bojanovski: "Mogorjelo – rimsko Turres", GZM, sv. XXIV, Arheologija, Sarajevo, 1969, 137–163.

Bojanovski 1973

I. Bojanovski: "Problem ubikacije Bigeste", GZM, sv. XXVII/XXVIII, Arheologija, Sarajevo, 1873, 303–311.

Bojanovski 1977

I. Bojanovski: "Prilozi za topografiju rimske i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. Prethistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora", ANUBiH, Godišnjak XV, Centar za balkanološka ispitivanja, k. 13, Sarajevo, 1977, 83–152.

Bojanovski 1978

I. Bojanovski: "Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1977.", Naučnoistraživački program I, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo, 1978.

Bojanovski 1979

I. Bojanovski: "Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1978.", Naučnoistraživački program II, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo, 1979.

Bojanovski 1980

I. Bojanovski: "Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977–1979)", Naučnoistraživački program III, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo, 1980.

Bojanovski 1981

I. Bojanovski: "Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor", AP 22, Beograd, 1981, 63–66.

Bojanovski 1985

I. Bojanovski: "Epigrafski i topografski nalazi sa području antičke Bigeste (pagus Scunasticus)", u D. Vučojević (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu*, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški, 1985, 65–94.

Bojanovski 1988

I. Bojanovski: "Bosna i Hercegovina u antičko doba", ANUBiH, Djela, k. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, k. 6, Sarajevo, 1988.

- Bojanovski 1988b
I. Bojanovski: "Kastrum", AL BiH, sv. 1, Sarajevo, 1988, 98.
- Brusić 1990
Z. Brusić: "Italska terra sigillata u Liburniji", *Diadora* 12, Zadar, 79–96.
- Buora 1985
M. Buora: "Sul commercio dei laterizi tra Aquileia e la Dalmazia", in: Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico, *Antichità Altoadriatiche* XXVI/1, Udine, 1985, 209–226.
- Čremošnik 1984
I. Čremošnik: "Rimski castrum kod Doboja", GZM, sv. 39, Arheologija, Sarajevo, 1984, 23–84.
- Davison 1989
David P. Davison: "The Barracks of the Roman Army from the 1st to 3rd Centuries A. D.", I-III, BAR International Series 472, London, 1989.
- Della Porta 1998
C. Della Porta: "Terra sigillata di età alto e medioimperiale", in G. Olcese (ed.), *Ceramiche in Lombardia tra II secolo a. C. e VII secolo d. C. raccolta dei dati editi*, Società Archeologica Padana, Mantova, 1998, 81–124.
- Dodig 1985
R. Dodig: "De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae" u D. Vukovićević (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu*, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški, 1985, 95–118.
- Dodig 2003
R. Dodig: "Epografički spomenici iz Naronitanskoga konventa", Izdanja HAD-a, sv. 22, Zagreb-Metković-Split, 2003, 233–252.
- Dodig 2007
R. Dodig: "Ljubuški kraj u antičko doba", neobjavljena magisterska radnja, Sveučilište u Zagrebu, 2007. /unpublished M.A. thesis, University of Zagreb, 2007/.
- Dodig 2007a
R. Dodig: "Rimski vojni pečati na crijevu iz Ljubuškoga", *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 2007, 143–163.
- Dodig 2007b
R. Dodig: "Pečati Pansiana na crijevu iz Ljubuškoga", Hercegovina 21, Mostar, 2007, 39–48.
- Hoernes 1880
M. Hoernes: "Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina", *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* IV, Wien, 1880, 32–47; 184–207.
- Iványi 1935
D. Iványi, "Die pannonischen Lampen. Eintypologisch-chronologischeÜbersicht", Budapest, 1935.
- Kahrstedt 1940
U. Kahrstedt: "Zwei Erdlager in Jugoslavien", *Hoffillerov zbornik*, Vjesnik XVII-XXI (1937–1940), HAD, Zagreb, 1940, 183–188.
- Loeschcke 1919
S. Loeschcke, "Lampen aus Vindonissa, ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des Antiken Beleuchtungswesens", Zurich, 1919.
- Matijašić 1983
R. Matijašić: "Cronografia dei bolli laterizi della fuligina Pansiana nelle regioni Adriatiche", *Mélanges de l'école française de Rome*, Antiquité 5, T. 95, Rome, 1983, 961–995.
- Pašalić 1960
E. Pašalić: *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.
- Paškvalin 1986
V. Paškvalin: "O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsко doba", u: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Materijali XXII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 1986, 153–162.
- Patsch 1895
K. Patsch: "Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji", *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, šk. god. 1894/95, Sarajevo, 1895, 5–26.
- Patsch 1897
C. Patsch: "Bigeste", RE III, Stuttgart, 1897, 468–469.
- Patsch 1907
C. Patsch: "Zur Geschichte und Topographie von Narona", *Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien, 1908.
- Patsch 1908
C. Patsch: "Kleinere Untersuchungen in und um Narona", *Jahrbuch für Altertumskunde*, II Band, H. 2–3, Wien, 1908, 87–117.

Patsch 1910

K. Patsch: "Prilozi našoj rimskoj povjesti, I. Nadgrobni spomenici iz Humca", *GZM XXII*, Sarajevo, 1910, 177–210.

Patsch 1912

C. Patsch: "Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien", *WMBH XII*, Wien, 1912, 68–167.

Patsch 1914

C. Patsch: "Zbirke grčkih i rimske starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju", *GZM XXVI*, Sarajevo, 1914, 141–219.

Patsch 1996

C. Patsch: "Povijest i topografija Narone", Prijevod s njemačkoga D. Nikolić, Matica hrvatska, Ogranak u Metković, Metković, 1996.

Patsch 1997

C. Patsch: "Manja istraživanja u Naroni i oko nje", Prijevod s njemačkoga D. Nikolić, Matica hrvatska, Ogranak u Metković, Metković, 1997.

Sanader 2002

M. Sanader: "Principia rimskog vojnog logora – uzor forumu kolonijalnih gradova", u: *Arheološke studije i ogledi*, Ceres, Zagreb, 2002, 106–119; ibidem: "Bunum, Bigeste. Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa", 120–128.

Sanader 2003

M. Sanader: "Tilurium I: Istraživanja – Forshungen 1997.–2001.", Arheološki zavod Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Sergejevski 1955

D. Sergejevski: "Doba rimske vladavine", u A. Benac, D. Sergejevski i Đ. Mazalić (ur.), *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Univerzum, Sarajevo, 1955, 55–111.

Šašel 1992

J. Šašel: "Die Limes-Entwicklung in Illyricum", u: *Opera selecta, zbornik radova Jaroslava Šašela*, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, br. 30, Ljubljana, 1992, 397–403.

Škegro 1997

A. Škegro: "Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae", *Opuscula Archaeologica 21*, Zagreb, 1997, 85–116.

Topić 2003

M. Topić: "Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone", *VAHD 95*, Split, 2003, 183–344.

Vasić 1984

M. Vasić: "Čezava–Castrum Novae", *Starinar XXXI–II–XXXIV*, Beograd, 1982–1983 [1984], 91–121.

Webster 1998

G. Webster: "The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.", Third Edition, Oklahoma University Press, Norman, 1998.

Vikić–Belančić 1975

B. Vikić–Belančić: "Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu", II, *Vjesnik AMZ*, 3. serija, sv. 9, Zagreb, 49–160.

Wilkes 1969

J. J. Wilkes: "Dalmatia", Routledge & Kegan Paul, London, 1969.

Wilkes 1977

J. J. Wilkes: "Augustan Limes in Illyricum?", in D. Haupt (Red.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior, R. Habelt Verlag GmbH, Bonn, 1977, 245–246.

Wilkes 2000

J. J. Wilkes: "Roman Legions and their Fortresses in the Danube lands", in R. J. Brewer (ed.), *Roman Fortress and their Legions*, The Society of Antiquaries of London, London, 2000.

Zadro 2003

D. Zadro: "Ostavština Carla Patscha u Münchenskom Südost–Institutu", *Bosna Franciscana 18*, Sarajevo, 2003, 249–266.

Zaninović 1980

M. Zaninović: "Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike", Izdanja HAD-a, sv. 5, Split, 1980, 173–180.

Zaninović 1996

M. Zaninović: "Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali", u: *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb, 221–229.

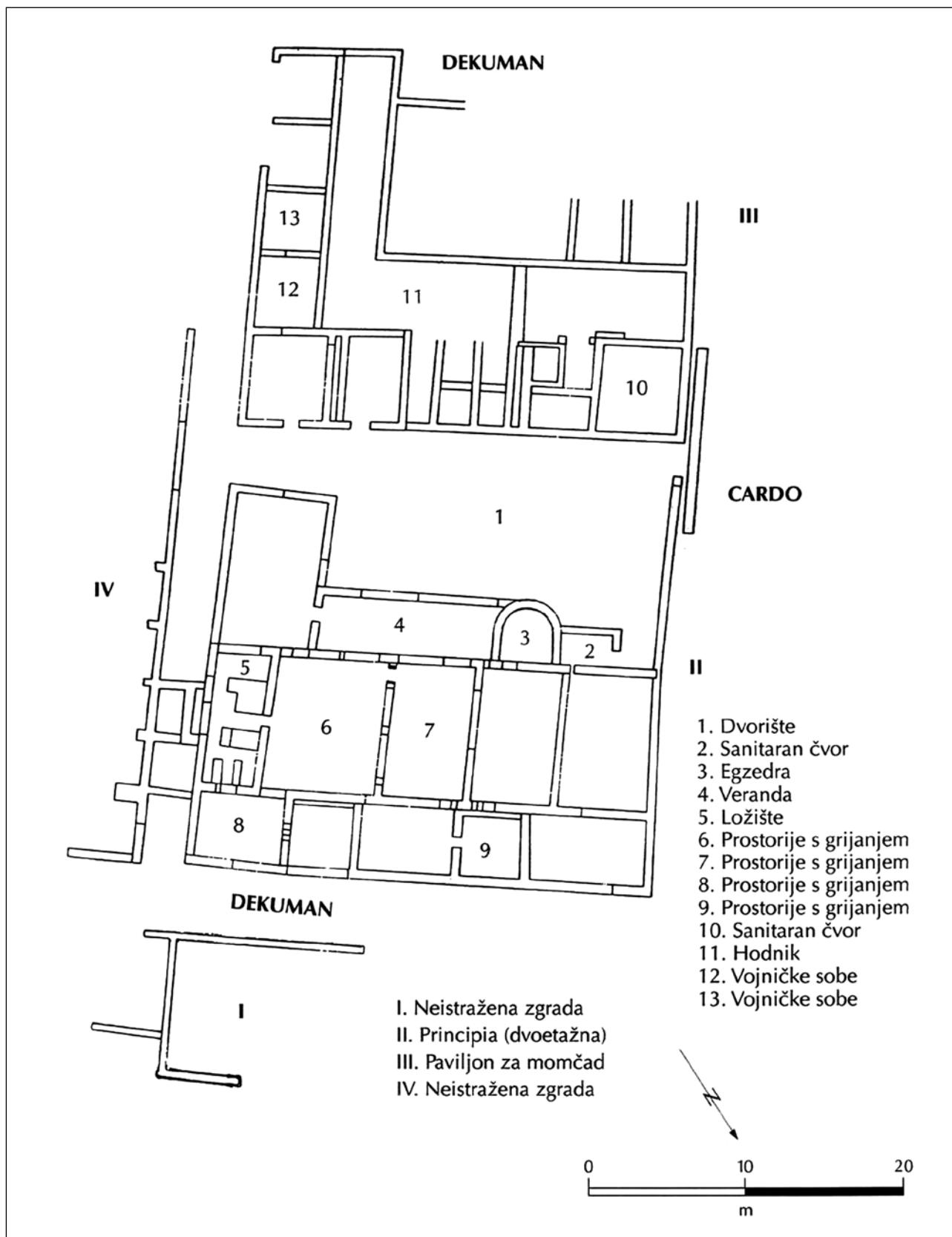
Sl. 1. Gračine nakon iskopavanja 1977. (Arhiv FSH-a)

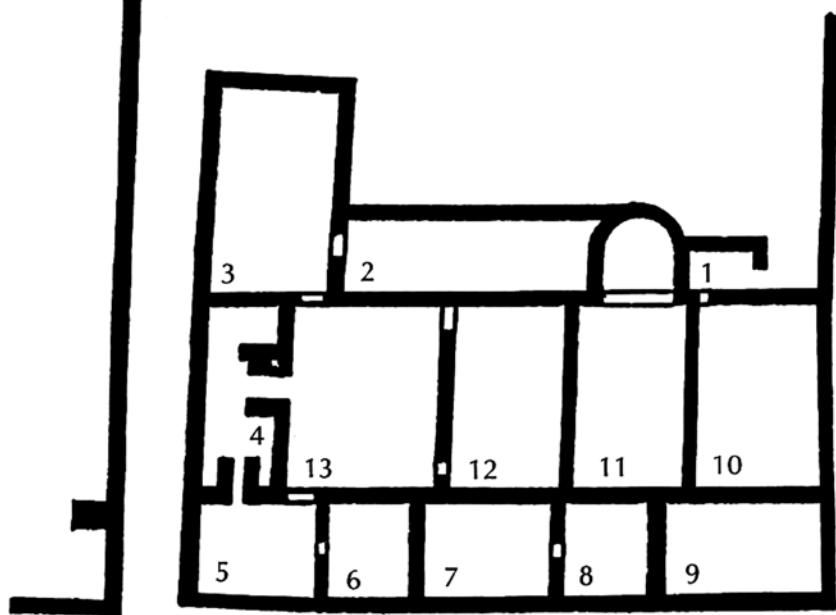
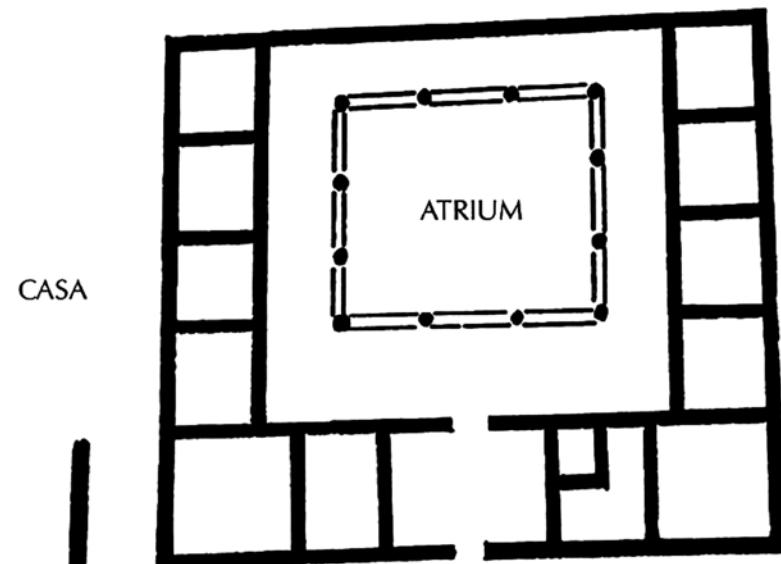
Sl. 2. Kompleks Gračine, sjeveroistočni dio
(foto: R. Dodig, 2006).

Sl. 3. Kompleks Gračine, jugozapadni dio
(foto: R. Dodig, 2006).

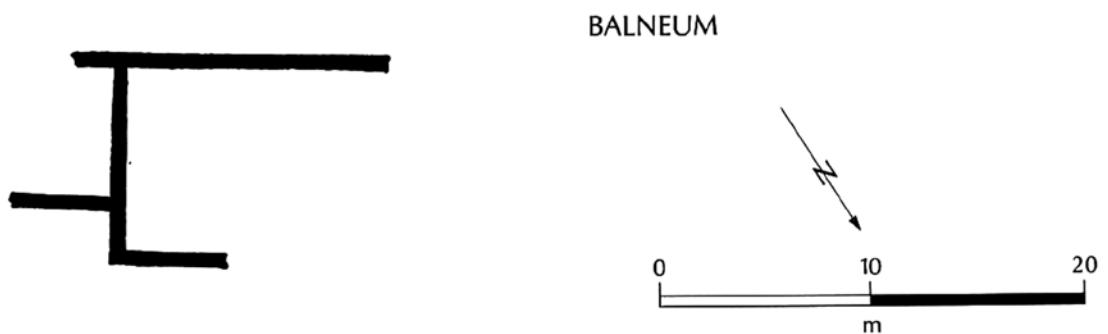

Sl. 4. Plan Gračina prema Bojanovskom (autor: R. Dodig, 2006.)

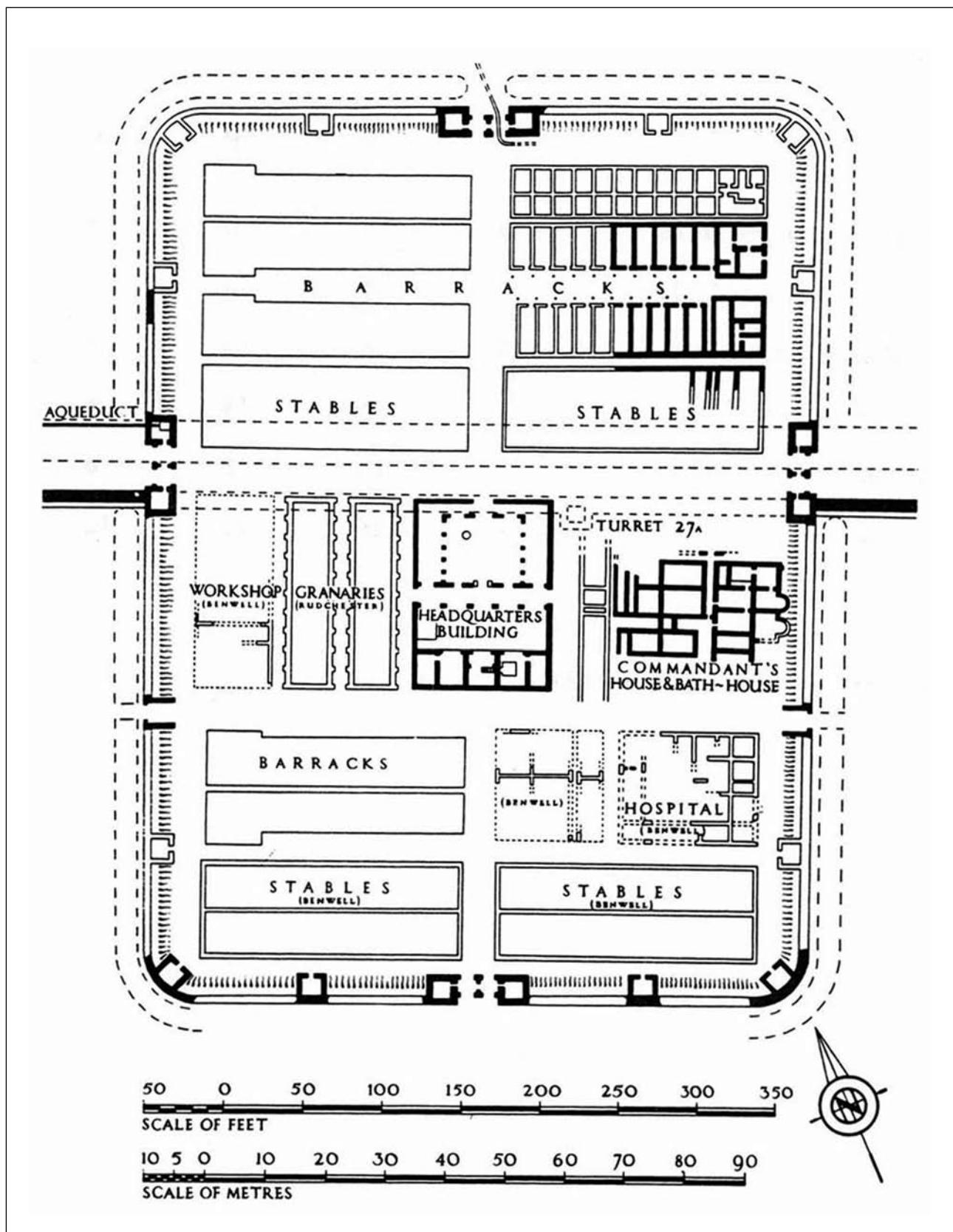

BALNEUM

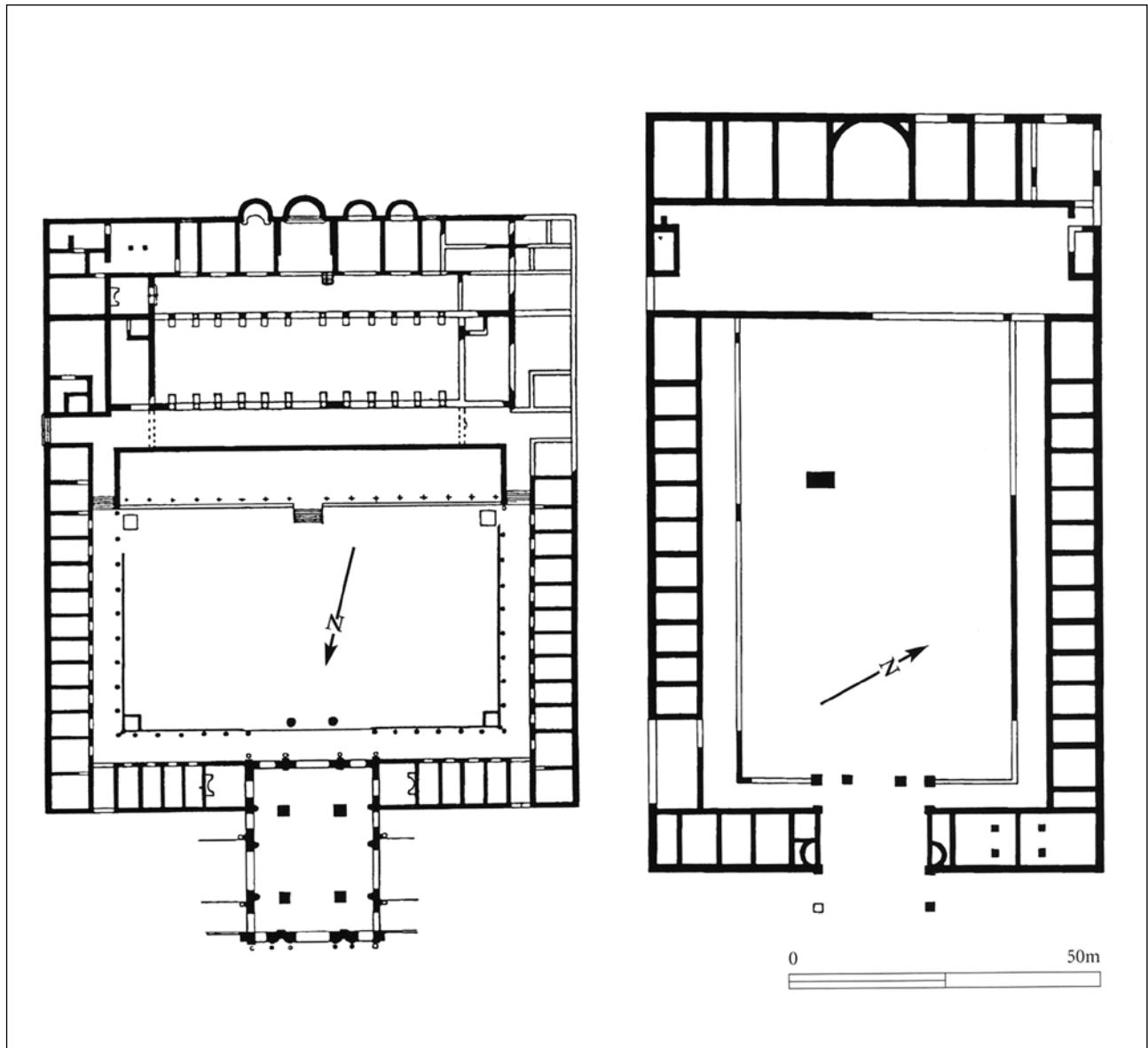
1. LATRINA
2. VESTIBULUM
3. APODYTERIUM
4. PRAEFURNIA
5. SUDATORIUM
6. SUDATORIUM
7. SUDATORIUM
8. PISCINA CALDA
9. FRIGIDARIUM
10. FRIGIDARIUM
11. TEPIDARIUM
12. TEPIDARIUM
13. CALDARIUM

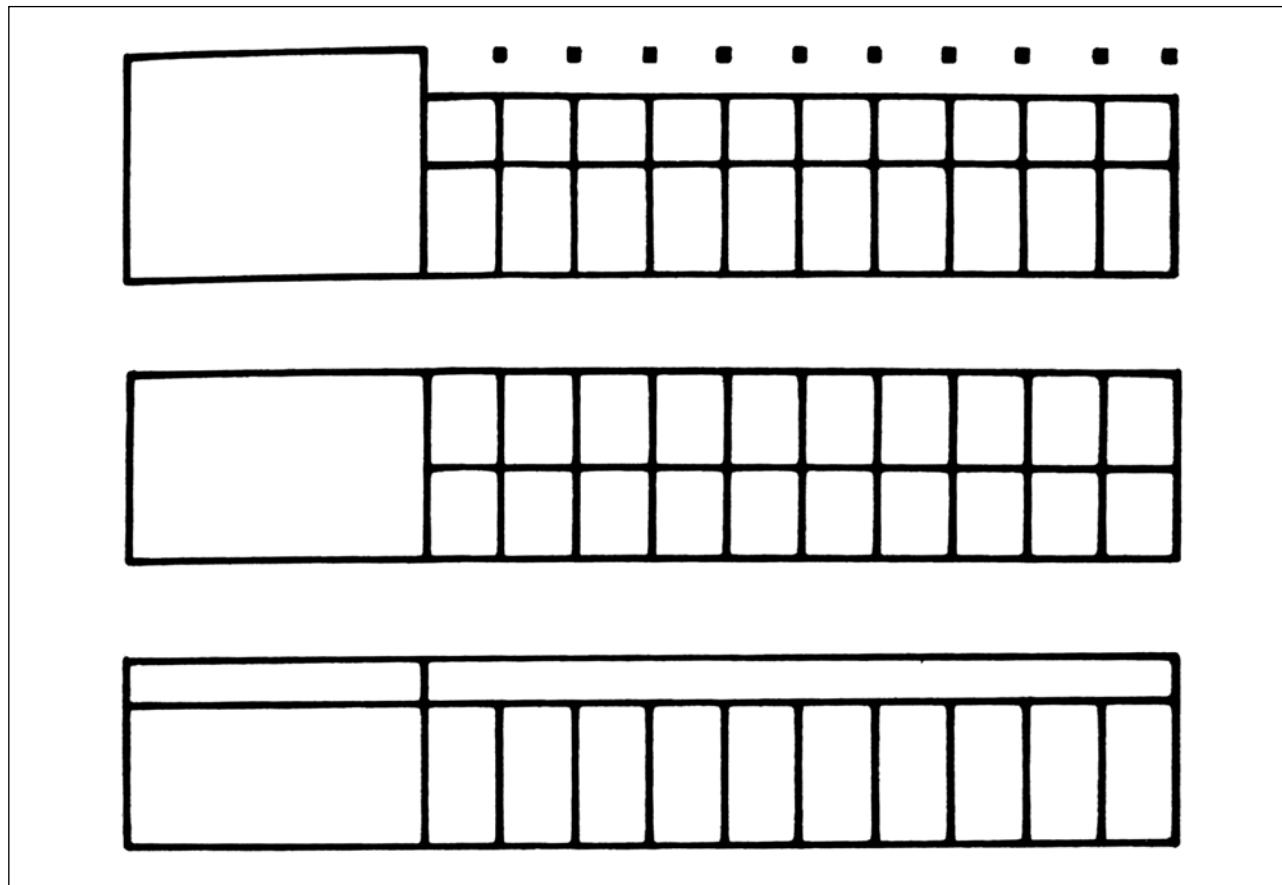
Sl. 5. Plan Gračina prema Basleru (autor: R. Dodig, 2006.)

Sl. 6. Rimski tabor u Chestersu, Engleska, I.-II. st. (Davison 1989: II, 475)

Sl. 7. Principia tabora u Lambaesi i Potaissa, Rumunjska (Blagg 2000: 143)

Sl. 8. Tipični paviljoni za momčad (Davison 1989: II, 267)

Sl. 9. Nalazi s Gračina u arheološkoj zbirci FSH-a
(foto: R. Dodig, 2006.)

Sl. 10. Nalazi s Gračina u arheološkoj zbirci FSH-a
(foto: R. Dodig, 2006.)

Sl. 11. Crijep s pečatom Pansiana, Gračine
(foto: R. Dodig, 2006.)

Sl. 12. Crijep s pečatom Coh I Belg, Gračine
(foto: R. Dodig, 2006.)

Sl. 13. Crijep s pečatom Leg VIII Avg, Gračine
(foto: R. Dodig, 2006.)

Sl. 14. Terra sigillata s pečatom Hesici, Gračine
(foto: R. Dodig, 2006.)